

ТЕМУР ТУЗУКЛАРИНИНГ ЯРАТИЛИШИ

Бурхонов Лазизжон Салимжон ўғли
ЖДПИ, Тарих 1-босқич магистранти
Илмий раҳбар: доцент Рая Нурқулова

Аннотатсия: «Темур тузуклари» илмий жамоатчилиқни 600 йил мобайнида қизиқтириб келмоқда. Ушбу мақолада «Темур тузуклари»нинг яратилиши ҳақидаги айрим тарихчиларнинг фикр мулоҳазалари баён этилган.

Annotation: "Temur's Statutes" have been of interest to the scientific community for 600 years. This article presents the views of some historians on the creation of "Temur's Statutes".

Аннотация: «Устав Темура» интересует научную общественность уже 600 лет. В статье представлены взгляды некоторых историков на создание «Устава Темура».

Калит сўзлар: Амир Темур, Тузукот Темурий, Ясо қонунлари, Малфузоти Темурий, Шарофуддин Али Яздий, Зафарнома

Keywords: Amir Temur, Tuzukot Temur, Yaso Laws, Malfuzoti Temur, Sharofuddin Ali Yazdi, Zafarnoma

Ключевые слова: Амир Темур, Тузукот Темур, Ясо Лоус, Малфузоти Темур, Шарофуддин Али Язди, Зафарнома

Бир ярим аср мобайнида мўғуллар зулми остида топталган, эзилган Мовароуннахрнинг сиёсат майдонида пайдо бўлган Амир Темурни фақат ўз манфаатлари учун курашга чиқди, десак ёки унинг «Тузуклари» фақат ўзи учун зарур эди, деган хулосага борсак, ҳақиқатдан йироқлашиб, тор фикрлар доирасига тушиб қолган бўламиз. Манбаларда эътироф этилишича, Соҳибқирон мамлакат тахтига ўтирган биринчи кунлариданок, яъни 1370 йил апрель ойиданок давлат ишларини қонуний ҳужжатлар асосида юритишга ҳаракат қилади. Бу фикрни ойдинлаштириш зарурати шу хусусда кенгроқ тўхталиб, батафсилроқ мулоҳаза юритишни тақозо қилади. Агар Амир Темур ўз давлатини қонунлар

асосида барпо этмаса, бундай давлатнинг нуфузи, салоҳияти, обрўсига путур етар ва унинг ҳукмдори ҳам юқори даражада тан олинмасди.

Ҳуқуқшуносликка оид бундай асарлардан мукаммал хабардор бўлган Амир Темур чингизийларнинг «Ясо» ва биликлар «Мангу ёрлик» сингари давлат аҳамиятига эга бўлган ҳужжатларини ҳам синчиклаб ўрганган. Шунинг учун ҳам ҳукмдор ҳам ўз давлатига мана 600 йилдан бери турли баҳсларга сабаб бўлаётган, қонун ва қоидалар, ҳукмлар тўплами – тузукларни берди.

Ибн Арабшоҳ «Амир Темур тарихи» китобида шундай ёзади: «Темур тарих китоблари, ...анбиёлар қиссаларини, подшолар сийратлари ва ўтган салафлар ҳақидаги ҳикояларни доимо ўқитиб, қунт билан тинглар эди».¹

Тузукларнинг Амир Темур девонида туркий тилда ёзилганлиги ҳақида ҳулоса қилишга машҳур тарихчи Шарофуддин Али Яздийнинг қуйидаги фикрлари асос бўла олади: «...шу тартибда ул ҳазрат ҳаётининг улуғ воқеалари ва кечинмаларини ўз ичига олган туркий манзума ва форсий асар, алоҳида алоҳида назм ва (наsr) тарзида тузулган эди», – деб гувоҳлик бериши², шунингдек, яқинда тўла ҳолда нашр этилган «Қиссаи Темур»да «амр этдимки, ул мактуб суратини воқеаларим дафтарида сабт этгайлар», – деб Темурнинг ўз қўли билан ёзилган сўзларнинг манбада учраши³ «Тузуклар» XVII асрда Ҳиндистонда тузилган компилятив асар деб таъкидловчиларга жавоб бўла олади.

«Ушбу асар ёзилаётганда, – дейилади И.Мўминовнинг рисоласида, – унинг бобларини Темур неча маргалаб ўқиб чиққан, баъзи жойларини тузатган, таҳрир этган, қўшимча далиллар зарур бўлиб қолганда, ўша воқеа содир бўлган жойларга одам юбориб, аниқлаштирган, воқеаларнинг доимо тўғри, тарихий ҳақиқатга мос равишда ёритилишини талаб қилган».⁴ Жамият ўзининг зарурий қонуниятларига эгадир. Ўша зарурий Қонуниятлар таркиб топмас экан, жамиятда турли тенгсизликлар келиб чиқиши ҳамда бу билан давлатнинг ривож топишига путур етиши муқаррар. Шу боис ҳам Амир Темурнинг, 27 давлатни бирлаштирган

¹ Ибн Арабшоҳ. «Амир Темур тарихи», 2-қисм. 94-б.

² Шарофиддин Али Яздий. Зафарнома. – Тошкент: Камалак, 1994, 91-б.

³ Қиссаи Темур... 2000, 255-б.

⁴ Мўминов И.М. Амир Темурнинг Ўрта Осиё халқлари тарихида тутган ўрни ва роли. – Тошкент: Фан, 1993, 18-б.

Марказлаштирилган улкан салтанати, табиийки, қонунлар тўпламлари асосида яратилган ва унга қатъий амал қилиш йўлга қўйилган бўлиши керак эди.

Амир Темур турмуш тажрибалари асосида ишлаб чиққан ва унинг ҳукми билан қонун даражасига кўтарилган қоидалар мажмуи бор эдики, уларни тўплам ҳолига келтириб, ўзидан кейинги ворисларига ҳам қонунлар тизими, ҳам турмуш тажрибаси ва маслаҳатлар тарзида қўлланма қилиб қолдириши лозим эди. Ана шу тўплам тарихий асарларда ва турли тилдаги таржималарга мос ҳолда «Темур тузуклари», «Тузукот Темурий», «Темурнинг айтганлари» ва «Воқеоти Темурий» – «Темурнинг бошидан кечирганлари», «Қиссаи Темур», «Малфузоти Темурий», «Темур Қиссаси», «Зафар йўли», «Зафарнома», «Таржимаи ҳол», «Эсдаликлар», «Танзиймот» (янги қонун-қоидалар, ислоҳот), туркий чиғатой тилидан рус тилига ўгирилганда Малфузот ва Тузукот ўрнига «Дастур ул амал» номлари билан машҳурдир. Тузук сўзи асли эски ўзбек тилидаги «Қонун-қоидалар тўплами», «Низом» каби ҳуқуқшуносликка оид маънони англатган. Бундай «Қонун-қоидалар тўплами» ёзиш факатгина Темур даврига оид бўлмасдан, турк-мўғуллардан келиб чиққан бошқа хонларда ҳам учрайди. Жумладан, араблар истилосидан олдин Самарқандга келиб-кетган Хитой элчиси бу ердаги ибодатхонада Турк ҳоконлигининг жиноят ва жазо ҳақидаги Низоми сақланганлиги ҳақида ёзиб қолдирган.

«Тузуклар»ни илмий адабиётларда, турли соҳа олимлари, унга турли қирралари бўйича ёндашиб, турлича баҳолайдилар: «давлат сиёсати аспектларини амалга ошириш дастури» (академик М.Хайруллаев)⁵, Темур салтанатининг бутун қонунқоидаларини ўзида мужассалаштирган ўзига хос Кодекс, Конституция (Ш.Муҳаммадиев).⁶ Амир Темур даврининг муҳим ҳужжати, қимматли манба (К.Саидова)⁷ Мустақиллик фалсафасини ўзида мужассамлаштирган асар (С.Абдувоҳидов, Н.Абдувоҳидов)⁸ «Давлат юритишнинг машҳур қонун-қоидалари

⁵ Темур ва темурийлар даврида маданият гуллаб-яшнашининг омиллари. //Амир Темур ва унинг жаҳон тарихидаги ўрни мавзусидаги халқаро конференция тезислари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996, 51-б.

⁶ «Темур тузуклари»да жиноят ва жазо масалалари.//Амир Темур илм-фан ва маданият ҳомийси мавзусидаги халқаро илмий амалий конференция тезислари. 2-қисм. – Самарқанд. 1996, 155-б.

⁷ «Тузуклар» Амир Темур даврининг муҳим ҳужжати. – Ўша жойда, 142-143-б.

⁸ Университет педагогик курси тизимида «Темур тузуклари» ни ўрганишга доир мулоҳазалар. Ўша жойда, 205-206-б.

мажмуаси (проф. Н.Ғойибов)⁹, Амир Темурнинг сиёсий васиятлари деб, ўз фикрларини билдирадilar. Ўрта Осиё халқларининг жанг олиб бориш усулларини тадқиқ қилган М.Иванин эса уни ҳақиқатан ҳам Амир Темур ҳузурида чақирилган кенгашлардаги маълумотлардан тузилган бўлиши тўғрисидаги фикрни билдиргани ҳолда, уни «мўғул тилида ёзилган» деб нотўғри таъкидлайди.¹⁰

«Агар, – деб ёзади туркийшунос олим Р.Рахмоналиев, – империяни тузишда юридик асос ҳисобланган, машҳурликда Наполеон кодексига тенг бўлган, «Тузуқларни», шунингдек, унинг армияси учун жуда муҳим бўлган Ясо қонунларининг аҳамиятини унутиб турсак, дастлаб камгина воситаларга эга бўлгани ҳолда, жуда қисқа муддат ичида қандай қилиб жуда кўп подшоликларни забт этиб таниқли ва қудратли монархларни тахтдан ағдарганлигини тасаввур қилиш жуда мураккабдир».¹¹ Кўриб турибмизки, таниқли тадқиқотчи, шу ўринда тузуқларнинг аҳамиятини XIX аср бошларида Францияда қабул қилинган Наполеон Бонапартнинг кодексларига тенглаштирмоқда. Тузуқлар «Амир Темур даврида давлатни идора этишда қўланилган (идоравий) маъмурий ва ҳарбий қонун-қоидалар ва тартиботлар мажмуаси», – деб баҳолайди араб тадқиқотчиси Мазҳар Шиҳоб¹². «Тузуқлар»нинг яратилиши масаласида, республикамиз фани ва маданияти фидойиси, марҳум И.Мўминов таъкидлаганидек, тарихчиларнинг фикри учга бўлинади. Биринчи гуруҳга мансуб тарихчилар ҳақиқатан ҳам унинг муаллифи Темур, деса, иккинчи тоифадагилар уни Темурнинг котиби тузган, учинчилари эса умуман тукий тилда бундай манба бўлмаган, у XVII асрда йилномачилар томонидан форс-тожик тилида тузилган, дейишади. Шу фикрни биз беғараз, илмий фикрлар қаторига қўша олмаймиз. Унинг дастлабки нусхаси туркий тилда ёзилганлиги тўғрисида қуйидаги далилларга таяниб ҳукм юргизса бўлади, яъни биринчидан, Темур саройида бўлган испан элчисининг гувоҳлиги ҳамда тарихчи Ш.Яздийнинг берган хабарларига кўра, девонхонадаги давлат ишлари уйғур мирзолари томонидан туркий тилда юритилганлиги ҳақидаги маълумотлар;

⁹ Н.Ғойибов. Ўша асар, 10-б.

¹⁰ Иванин М. Икки буюк саркарда. Чингизхон ва Амир Темур. – Тошкент: Фан, 1994, 121,163-б.

¹¹ Рахмоналиев Р. Империя тюрков (Тюркские народы в мировой истории с. Х. В. до н.э. по XX в.н.э.) Монография. – Москва: Прогресс, 2002. – С.657.

¹² Убайдулла Уватов. Соҳибқирон араб муаррихлари нигоҳида. – Тошкент: Шарқ, 1997, 131-б.

иккинчидан, тузуклар араб ва форс тилида ёзилган манбалардаги каби анъанавий ўхшатишлар, муболағалар, байту ғазаллар ҳар бир тарихий шахсни ёзганда унинг номини улуғлаш сингари узоқ, ортиқча безаклардан холис туркий тилга хос бўлган аниқлик, қисқалик ва кескинлик билан ифодалангани, яъни ўзига хос ёзилиш услуби, «Амир Темур эсдаликлари солномалар тартибида ... содда услубда ёзилган бўлиб, ўша даврнинг аксар муаллифларига кенг кўламда хос бўлган лафзий безаклардан холидир (Мазҳар Шиҳоб)»¹³; учинчидан, унинг ҳақиқий туркийча номи – «Тузуклар» – «қонун», «қоида», «низом», «тартиб» маъносини англатиши; тўртинчидан, унинг таржималарида ҳам турк-чиғатой сўзларнинг кўплиги; бешинчидан, бизгача Темур ва темурийлар давридан кўплаб турк-чиғатой тилидаги ёзувлар ва ҳужжатларнинг етиб келиши. Буларнинг барчаси «Тузуклар»нинг Амир Темур иштироки билан, унинг девонхонасида эски ўзбек тилида ёзилган тарихий ҳужжат эканлигини тасдиқлайди.

«Темурнинг ўзи тиниқ ва очиқ турк шевасида ёзар эди. Бу ерда зикр қилинган «Тузукот» фикримизни исбот этадир».¹⁴ Шунинг учун ҳам Темур тузукларининг яратилиши тарихий тасодиф эмас. Шундай қилиб, Темур тузуклари Амир Темурнинг девонхонасида Амир Темур иштирокида яратилган ҳақиқий, Ўзбекистон давлати ва давлатчилик тарихида энг кўп фикр, баҳолар билдирилиб, турли даврларда турлича муносабатни кечирган тарихий асардир.

¹³ Убайдулла Уватов. Соҳибқирон араб муаррихлари нигоҳида. – Тошкент: Шарқ, 1997, 133-б.

¹⁴ Вамбери Х. Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1990., 56-б.

